

**"ФІЛОСОФІЯ ГОСПОДАРСТВА" С. М. БУЛГАКОВА:
НЕКЛАСИЧНИЙ ПОГЛЯД НА ЕКОНОМІЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ**

У статті досліджується спроба С.М. Булгакова вийти за межі аксіоматичної бази та методологічних підходів класичної політичної економії, яка здійснена в роботі "Філософія господарства" у відповідь на кризу цієї науки, обумовлену низкою об'єктивних і суб'єктивних обставин.

Ключові слова: "економічна людина", економічний матеріалізм, свобода, необхідність, праця, Софія, гріхопадіння, теургія, філософія господарства.

В статье исследуется попытка С.Н. Булгакова выйти за пределы аксиоматической базы и методологических подходов классической политической экономии, осуществленная в работе "Философия хозяйства" в ответ на кризис этой науки, обусловленный рядом объективных и субъективных причин.

Ключевые слова: "экономический человек", экономический материализм, свобода, необходимость, труд, София, грехопадение, теургия, философия хозяйства.

The paper examines the attempt made by S.N. Bulgakov in his Philosophy of Economy to go beyond the axiomatic base and the methodological approaches of classical political economy in response to a crisis of the science, which aroused due to a number of objective and subjective causes.

Key words: "homo economicus", economic materialism, freedom and necessity, labor, Sophia, the Fall, theurgy, philosophy of a system of economic activity.

Історичний досвід останнього століття не дозволяє економістам-теоретикам закривати очі на те, що розвиток світового господарства все менше збігається з мажорними перспективами, накресленими смітансько-ліберальним напрямком економічної теорії. Досить струнка архітектоніка "господарської картини світу", що на ній ґрунтується класична політична економія і ліберальна доктрина, базується по суті на трьох постулатах, два з яких сформульовані Ф. Кене, А. Смітом, Ж.-Б. Сеєм, Ф. Бастіа та їхніми послідовниками. Першим таким постулатом є майже необмежений економічний індивідуалізм, визнаний як рушійна сила економічного розвитку і теоретично "легалізований" в концепті "економічної людини" А. Сміта. Повна економічна свобода такої людини набула легітимності ще в гаслі "laissez faire, laissez passer" фізіократів. Другою аксіомою класичного економічного лібералізму виступає віра в споконвічну природну гармонію, так званий "природний порядок", що лежить в основі впевненості в спроможності стихійних ринкових сил "автоматично" без втручання будь-яких координуючих органів узгодити всі протиріччя економічної системи – між інтересами окремих суб'єктів господарювання, між попитом і пропозицією, тощо. Третє імпліцитне припущення, не висловлене явно, але вірно підмічене згодом С.М. Булгаковим, полягає в тому, що економісти класичного напрямку фактично ставили знак рівності між господарством та історією, господарством та життям. Вони вперто не помічали тих могутніх сил, які діють в господарстві, історії та житті окремої людини, але не є господарськими за своєю природою.

XX століття, особливо його кінець, та початок XXI-го спростували структуру господарського універсуму, визначену цими методологічними припущеннями. Якщо світова економічна криза 1929-1933 рр. виявила безсилля ринку збалансувати без втручання держави попит і пропозицію, то нинішня світова фінансова криза продемонструвала неспроможність "невидимої руки ринку" поставити заслін руйнівним методам реалізації індивідуального економічного інтересу, відірваного від релігійно-морального обґрунтування. Нарешті, глобальне потепління, екологічна криза, поява нових хвороб, пов'язаних з техногенною діяльністю людини, її втручанням в генну структуру живих істот, та інші виклики переконаливо довели, що створений Богом всесвіт чинить опір господарському свавіллю людства, "вганяючи" його в певні межі низкою катастроф.

На тлі процесів, що похитнули довіру до класичних ліберально-прогресистських схем економічного розвитку, невпинно посилюється актуальність звернення до

альтернативних напрямків економічного знання, серед яких найбільш глибоким і нестандартним, безперечно, є "Філософія господарства" С.М. Булгакова. Необхідність освоєння його ідей сучасною економічною наукою зумовлена, на наш погляд, тим, що, якщо перші два постулати класичної школи (економічного індивідуалізму і "природної гармонії") були піддані досить ґрунтовній критиці з боку М. Вебера, Дж.М. Кейнса і його послідовників, інституціоналістів, то лише С.М. Булгаков наважився спростувати третє припущення про тотожність законів господарства і всесвіту, виявивши онтологічне "коріння" економічної діяльності і окресливши її об'єктивні межі.

Потрібно зауважити, що творча спадщина С.М. Булгакова не залишилась поза увагою науковців світового рівня, однак серед останніх домінують богослови і філософи. "Філософія господарства", захищена в 1912 році як докторська дисертація з політичної економії, як правило, випадає з "фокусу" їхньої дослідницької уваги. Ця фундаментальна робота написана на межі двох етапів інтелектуальної еволюції мислителя: вона відділяє і водночас поєднує його творчість як економіста-теоретика і як непересічного філософа. Низка питань, поставлених вченим у "Філософії господарства", знайде остаточне вирішення вже в його суто філософських роботах, зокрема в "Світлі Невечірньому". Ці проблеми, що виходять за межі предметного поля політичної економії, достатньо довго перебували в своєрідній "нейтральній зоні" між економічною теорією та філософією: для політ-економістів вони були надто глобальними, а для філософів – надміру специфічними. Тому рідко хто наважувався ступити на цю "цілину" гуманітарного знання.

Тим не менше, коли в 1990-х роках відпали ідеологічні перепони для вивчення творчої спадщини С.М. Булгакова, на теренах СНД виникають осередки здебільшого економістів-теоретиків, які у співдружності з філософами починають працювати у руслі "Філософії господарства". Слід відзначити плідну працю колективу російських вчених, що згуртувалися навколо очолюваних Ю.М. Осіповим Центру суспільних наук при МДУ імені М.В. Ломоносова і журналу "Філософія хазяйства", серед яких особливо вирізняються Ю.М. Осіпов, Л.А. Тутов, Т.М. Юдіна, А.В. Бузгалін, В.О. Кутирьов, О.А. Погребняк, О.К. Попов, М.В. Сомін, М.Р. Елоян, В.В. Чекмарьов та ін. Поступово визнаним центром філософсько-господарської думки стає економічний факультет КНУ імені Тараса Шевченка, де було проведено дві міжнародні конференції у 2004 і 2011 рр. і видано фундаментальну монографію "С.М. Булгаков. Розмисли" (2006), присвячені дослідженню творчої спадщини

С. М. Булгакова в контексті сучасних проблем. Серед українських вчених, що внесли свій вклад у філософсько-господарські дослідження, потрібно назвати В.Д. Базилевича, В.Г. Бодрова, В.В. Ільїна, І.К. Бистрякова, І.В. Назарова, З.Е. Скринник, Т.В. Гайдай, С.В. Синякова, В.І. Кондрашову-Діденко та ін.

Мета даної статті полягає в тому, щоб окреслити на основі "Філософії господарства" С.М. Булгакова перспективи трансформації аксіоматичної та методологічної бази економічного знання з подальшим приведенням її у відповідність з "нелінійністю" і багатомірністю економічних, кліматичних, демографічних викликів, що постали перед людством на порозі третього тисячоліття. Реалізація цієї мети передбачає виконання наступних завдань: 1) узагальнення результатів булгаковської критичної рефлексії щодо аксіоматичної бази класичної школи політекономії, названої С.М. Булгаковим "наївними догматами економізму"; 2) осмислення кола "проривних" ідей "Філософії господарства", що виходять за межі предметного поля політекономії і відкривають принципово нові обрії розвитку економічної думки.

Слід зазначити, що вже на початку своєї наукової діяльності С.М. Булгаков був схильний до універсальних узагальнень, прагнув вийти за межі вузькоспеціалізованого предмету політичної економії. Це спонукало його до критичного переосмислення методологічних засад класичної школи політичної економії, до усвідомлення світоглядних причин глибокої кризи цієї науки. Вагомим кроком у цьому напрямку стала доповідь "Народне господарство і релігійна особистість", прочитана вчнем 8 березня 1909 року на засіданні Московського Релігійно-філософського товариства імені Володимира Соловйова. Вона починається з досить нетрадиційного, як для професора політичної економії, твердження, а саме – з критики основних постулатів, на яких базується класичний напрямок цієї науки: "Політична економія на сьогодні належить до наук, що не пам'ятають свого духовного родоводу. Її початок губиться в сипучих пісках філософії Просвітництва XVIII століття. Біля її коліски стоять, з одного боку, представники природно-правових вчень з їхньою вірою в неущоженість людської природи і споконвічну природну гармонію, а з іншого, проповідники утилітаризму – І. Бентам та його учні, які спиралися на уявлення про суспільство як сукупність розрізаних атомів, представників різних інтересів, що взаємно відштовхуються. Суспільство тут розглядається як механізм цих інтересів, соціальна філософія перетворюється на "політичну арифметику", про створення якої мріяв Бентам. Політична економія засвоїла від нього абстрактне, однобічне, спрощене уявлення про людину, котре до цього часу значною мірою панує в ній" [1, с. 11]. Головним об'єктом Булгаківської критики стає фундаментальний Сміт'янський концепт "економічної людини", яка "не їсть, не спить, а все підраховує інтереси, прагнучи до найбільшої вигоди при найменших витратах; це – розрахункова лінійка, що з математичною точністю реагує на зовнішній механізм розподілу та виробництва, який діє за власними залізними законами" [1, с. 11]. Булгаков впевнено заявляє, що, коли ставиться знак рівності між живою людиною і абстракцією "економічної людини", висновки політичної економії виявляються хибними. Народне господарство, в тому числі й світове, є певною мірою закономірно функціонуючим механізмом, але "воно не є і ніколи не може бути тільки механізмом, як і особистість не є всього лиш розрахунковою лінійкою інтересів, а живим творчим началом... Господарство веде господар... Нове європейське ставлення до господарської праці вноситься в історію християнством" [1, с. 114].

С.М. Булгаков зазначає, що й сам Адам Сміт, особливо на початку своєї наукової кар'єри, не зводив людину до абстрактного носія економічних інтересів, про що свідчить його рання робота "Теорія моральних почуттів" (1759), яка була досить відомою і витримала ще за життя автора шість видань. В ній Адам Сміт ділить мотиви діяльності людини на альтруїстичні та корисливі, віддаючи явну перевагу суспільним зв'язкам, що ґрунтуються на моральних принципах. "Навпаки, ми презирливо ставимося до егоїста, зачерствіла душа якого зайнята виключно собою і ставиться "без емоцій" як до щастя, так і до нещастя своїх ближніх" [2, с.44], – пише Адам Сміт. Але через десять років в своєму головному творі "Дослідження про природу і причини багатства народів" Сміт доходить висновку, що в суспільній організації основними є економічні, матеріальні інтереси атомізованих індивідів, суто егоїстичних за своєю природою. "Економічна людина", що перебуває в центрі цих відносин, – це егоїст з постійно незадоволеними потребами, без жодних обов'язків, поведінку якого можна формалізувати з допомогою нескладного математичного рівняння.

Критикуючи подібний підхід, С.М. Булгаков не заперечує модель "економічної людини" як різновид наукової абстракції, методологічної умовності, певного спрощення з метою більш ефективного дослідження складної соціально-господарської реальності. "Політична економія робить тут те, що робить будь-яка наука: для того, щоб щось пізнати, забуває про все інше, діє, як тепер висловлюються, прагматично, – зазначає Булгаков. – Помилка починається тільки тоді, коли забувають про всю умовність цього прийому, коли "практичну" стилізацію приймають за справжню дійсність і замість живих людей підставляють ці методологічні привиди" [1, с. 113]. Протестуючи проти цих абстрактних "привидів", Булгаков зазначає, що категорія "homo economicus" відтворює лише одну, хоч і важливу, сторону життя людини в історії, і забувати про інші її грані є неприпустимим прикладом механізації життя живої неповторної особистості. С.М. Булгаков називає цей методологічний підхід "економізмом" або "бентамізмом", який, на жаль, став світоглядною основою політичної економії, незважаючи на строкате розмаїття її нерідко полярних за своєю соціально-політичною спрямованістю течій. Як не дивно, не тільки англійська буржуазна політична економія з її апологією ринкового лібералізму (манчестерство), але й радикальні критики капіталістичної системи господарювання соціалістичного напрямку (Роберт Оуен, Фердинанд Лассаль і навіть найбільш радикальний з них – Карл Маркс) продовжили традицію І. Бентама, усуваючи унікальну людську особистість з предметного поля економічного дослідження.

С.М. Булгаков приходить до висновку, що засади соціо-гуманітарної, в тому числі, економічної думки характеризуються непримиренною боротьбою двох світоглядних парадигм – механічно-утилітарної та релігійної. Перша з них, що заперечує вічну перспективу буття людини, наголошує на економічних інтересах і правах індивідів, обов'язки яких перед суспільством і один перед одним відходять на другий план. Друга, що ґрунтується на теоцентричному світогляді, першочерговим вважає усвідомлення людиною обов'язків перед своїм Творцем, а суспільне життя розглядає як систему взаємних зобов'язань особистостей. Сам Булгаков тяжів до другої парадигми: він ретельно аналізує вплив різних конфесій на формування трудової етики, роль монастирів в освоєнні нових територій Росії та Європи, підкреслює, що в свідомості вітчизняного селянина завжди переважало відношення до землеробської праці як до специфічного релігійного обов'язку.

Тому не дивно, що С.М. Булгаков дуже високо оцінює праці свого німецького сучасника Макса Вебера, який на відміну від представників англійської школи стверджував, що капіталізм не є породженням "економічних людей", а сформувався в лоні релігійно-світоглядної "оболонки" протестантизму, зазнавши особливого впливу таких конфесій, як кальвінізм і пуританізм з їхнім вченням про приречення Богом заздалегідь одних людей до вічного блаженства, святості, а інших – до вічних страждань. Однією з ознак обраності Кальвін вважав Божу допомогу людині в справі наживання статків. Тому класичний протестант в жодному разі не є "homo economicus", якого до сумлінного виконання своїх виробничих функцій спонукає лише суворя "невидима рука ринку". Ідеальний капіталіст вважає нагромадження багатства, виробничого потенціалу, надання роботи іншим своїм релігійним обов'язком. На думку С.М. Булгакова, такий підхід був перекинуттям християнського віровчення, кроком назад від Нового до Старого Заповіту, через що "пуританізм нерідко називали англійським єврейством... В пуританізмі з грандіозною силою прокинулася її характерна для єврейського месіанізму віра, що ангелом – обраний народ Божий, покликаний володарювати над іншими народами заради їхнього ж спасіння та просвіти... пуританський аскетизм стоїть біля колиски сучасної "економічної людини", що орудує на біржі та ринку. Епоха XVIII століття заповідала своїй утилітарній спадкоємиці насамперед *неймовірно* спокійну – ми можемо сказати – фарисейські спокійну совість у наживанні грошей, якщо воно відбувається в легальній формі" [1, с. 120].

Таким чином, С.М. Булгаков з його "нелінійним" баченням багатомірності людини (так само, як і М. Вебер та В. Зомбарт) вважав, що економіка наскрізь "культурна", а господарська діяльність значною мірою невіддільна від духовного життя, і тому народне господарство вимагає духовного здоров'я народу. В той же час бентамізм, або "економізм", класичної школи морально дезорієнтує людину, спонукає її боротися виключно за власні інтереси, і такий робітник чи підприємець завжди буде неякісно виконувати свої економічні функції там, де його неможливо проконтролювати. Робітник буде абсолютно незацікавлений ані в результатах власної праці, ані в розвитку продуктивних сил. Підприємець зневажатиме умови життя найманого персоналу, порушуватиме законодавство, ухилятиметься від сплати податків. Така "стерилізована" в релігійному відношенні людина нерідко перетворюється на того, хто, незважаючи на міфічну "невидиму руку ринку" не тільки не приносить користі суспільству, але й руйнує все навколо себе. На жаль, ці пророчі висновки Булгакова підтвердились в 90-х роках XX століття не лише на пострадянському просторі, але й в країнах "англосаксонського ядра" світового господарства, де поглиблення секуляризації культури супроводжувалось бюджетними дефіцитами і виникненням фінансових "бульбашок", що нині актуалізували загрозу глобальної економічної кризи. Що стосується Росії, вчений зазначав: "Пружна воля і проникливе око тепер дуже рідко зустрічаються в нашому освіченому товаристві, і через таку низьку якість людської особистості відбувається повільне, але неминуче (якщо не стануться зміни) економічне завоювання Росії іноземцями" [1, с.125]. Ці слова не втратили своєї актуальності й сьогодні: "шоковий" перехід до ринку, що відбувся на фоні релігійно-моральної деградації народу, не виправдав найвищих сподівань, що "невидима рука ринку" збалансує всі інтереси і автоматично забезпечить сталий економічний розвиток. Як показала вітчизняна і світова практика останніх років, ринок є тим се-

редовищем, де цілком можливо досягати високих вартісних результатів всупереч інтересам переважної більшості членів суспільства. Тому варто прислухатись до тези С.М. Булгакова про те, що існують різні типи "економічної людини", в тому числі й православний її тип, коли світ сприймається як творіння Боже, яким людина керує з любов'ю до нього, але й з незалежністю від нього, що притаманне істоті, яка усвідомлює свою духовність. Цим зумовлене позитивне відношення людини до природи як до саду Божого, обробляти який вона покликана. Економічна людина у християнстві визначається її вірою, вважає вчений, і тому вона має вести господарство з почуттям релігійної відповідальності.

Еволюція С.М. Булгакова від марксистсько-позитивістського світосприйняття до ідеалізму не була стрімкою і мала свої етапи, один з яких можна охарактеризувати як етичний ідеалізм, що мав за теоретичний підсумок праці, які увійшли до збірок "Від марксизму до ідеалізму" (1903) і "Два гради. Дослідження про природу суспільних ідеалів" (1911). Відома дослідниця творчості мислителя М.Р. Елоян зазначає, що "етичний ідеалізм" є лише одним з типів ідеалістичного напрямку філософської думки, на якому він не міг зупинитись: "Перший можна визначити як етичний ідеалізм. Основну його особливість складає те, що метафізика тут розвиває переважно моральний мотив, і етична проблема майже вичерпує його зміст. До такого типу ідеалізму, на думку С.М. Булгакова, належить творчість І. Канта. Релігійно поділяючи гносеологічну позицію Канта, у релігійному питанні Булгаков є його неприємним опонентом. Він критикує Канта за непослідовність, що проявляється в ототожненні релігії та етики... Філософський ідеалізм другого типу завдання метафізики розуміє ширше. Не обмежуючись однією лише етичною проблематикою, він прагне привести її у відповідність з проблемами онтології, космології, антропології та філософії історії" [3, с. 315]. Творчий шлях С.М. Булгакова в 1900–1912 рр. є класичним прикладом невпинного заглиблення в онтологічне підґрунтя господарських процесів, виходу на богословсько-метафізичний рівень ідеалізму другого типу, здійсненого в двох найвизначніших роботах 1910-х рр. – "Філософія господарства" і "Світло Невечірнє".

Основна мета роботи "Філософія господарства" (захищеної в 1912 р. як докторська дисертація з політичної економії) – осмислення місця господарства в загальній картині створеного Богом Всесвіту. Реалізація цієї дослідницької стратегії вимагала від вченого вирішення цілої низки більш "локальних" теоретичних питань, кожне з яких було новаторським, бо за рівнем узагальнення виходило за межі предметного поля класичної політичної економії. Варто перелічити найважливіші з них:

- 1) якою є природа Всесвіту як об'єкту господарства;
- 2) в чому полягають сутність самого господарства та основні його функції;
- 3) наскільки "еластичні" межі між господарськими і негосподарськими процесами, де закінчується "радіус" господарської могутності людини і починається сфера "теургії" – діяння Божого?

Всі ці питання були вперше поставлені політекономом С.М. Булгаковим "зсередини" господарської проблематики і в процесі свого розв'язання вивели вченого на новий рівень філософської онтології, яка згодом у "Світлі Невечірньому" і наступних його працях все більше відриватиметься від "стартових" економічних проблем, внаслідок чого сам Булгаков стане "чистим" філософом, а згодом і богословом.

В "Філософії господарства" С.М. Булгаков починає з критичного розгляду світоглядної основи політичної економії, якою виступає економічний матеріалізм, або

економізм. Для останнього характерне переживання світу як господарства, квінтесенцією чого стає аксіома: "Життя є процес, перш за все, господарський" [4, с. 812]. Булгаков зазначає, що жодна наука не може уникнути вихідних припущень аксіоматичного характеру, і в цьому сенсі будь-яке наукове знання є "догматично обумовленим" положеннями, прийнятими на віру. Так само й політична економія керується певними філософськими догматами, що впливають на характер її висновків. "Та чи інша філософія господарства, що встановлює передумови політичної економії, в жодному разі не створюється в ній самій, не є результатом наукового дослідження, як це інколи думають, але привноситься в науку а priori, хоча потім визначає той чи інший характер її висновків, – пише С.М. Булгаков в першому розділі. – Економічний матеріалізм ... мав мужність виокремити ці передумови в самостійну філософську систему і цим, певною мірою, видав секрет політичної економії, яка користувалась його положеннями, але мовчки, потайки, в своїй наївності вважаючи їх плодом власної наукової роботи" [4, с. 814]. Виокремивши постулати політичної економії і догматизувавши їх у філософській концепції, економічний матеріалізм "вивів їх з тіні" і зробив об'єктом критичного аналізу. Але, відкинувши матеріалістичне підґрунтя, політична економія взагалі втрачає філософську базу, і в цьому, на думку Булгакова, – причина її глибокої кризи: "Вона залишається позбавленою будь-яких філософських основ, без яких вона перетворюється на суму емпіричних знань і спостережень, що наряд чи навіть заслуговують на назву науки" [4, с. 814]. Сьогодні особливо відчутна пророчість слів мислителя про долю економічної теорії в наступні десятиліття, коли магістральний тренд її розвитку призвів до витіснення фундаментальних економіко-теоретичних досліджень різноманітними прикладними "економіксами". Саме тому ідеї "Філософії господарства" актуальні не тільки в загально-філософському сенсі, але й в суто економічному: лише розвідки в цьому напрямі можуть вивести економічне знання з кризи.

С.М. Булгаков створив свою, альтернативну "економічному матеріалізму" філософію господарства, виходячи з теоцентричного світогляду. У "Філософії господарства" Всесвіт, що оточує людину, не є, як і вона сама, випадковою комбінацією матеріальних елементів. Космос є грандіозним людинорозмірним ансамблем стихій і живих істот, чия струнка архітектоніка і гармонійна взаємовідповідність відображають вольовий задум Творця. Але цей гармонійний універсум несе на собі відбиток вселенської катастрофи, одним з проявів якої є скінченність, смертність всього живого в ньому. "Через увесь Всесвіт пролягає межа, що поділяє його на два царства: живого і неживого, – зазначає Булгаков. – І загальне співвідношення між обома сферами характеризується тим, що царство життя здійснює постійний тиск на царство неживого, своїми теплими щупальцями воно захоплює й несе з собою холодні, позбавлені життя речовини й перетворює їх на живу тканину, організує мертву матерію в живе тіло. Але й навпаки, не навкі владне воно закріпити це перетворення, життя не в змозі прогріти своєю теплотою мертву матерію настільки, щоб вона вже ніколи не охолонула. Настає час, і тіла – частково або цілком – знову перетворюються на мертву матерію, на первісну метафізичну "землю", щодо якої сказано людині, а в її особі, звичайно, всьому живому: "Земля ти є, і в землю повернешся" (Буття, 3, 19)" [4, с. 833]. Виходячи з такої картини світу, С.М. Булгаков дає попереднє визначення господарства через суперечність і боротьбу між живою і мертвою, неорганічною природою. Життя є началом свободи і організму

на противагу мертвій, неорганічній природі, де панує механічна причинність, необхідність, детермінізм. "Боротьба за життя з ворожими силами природи з метою захисту, утвердження і розширення, з прагненням ними оволодіти, приручити їх, стати їхнім *господарем* і є те, що в найширшому і попередньому сенсі слова може бути назване *господарством*" [4, с. 822] – таке попереднє визначення дає господарство С.М. Булгаков.

Ознакою, що визначає господарську діяльність, є труд. С.М. Булгаков критикує класичну політичну економію за її надто матеріалістичне і меркантильне визначення труда, яке виявилось у прагненні фізіократів, А. Сміта і марксистів точніше визначити поняття "продуктивного" або "господарського" труда, щоб за допомогою цієї категорії виокремити специфічний предмет політекономічного дослідження. Сам С.М. Булгаков вважає, що ознакою господарства є труд в широкому розумінні – від робітника до Канта, від орача до астронома: "Ознака господарства – *трудова* відтворення або завоювання життєвих благ, матеріальних або духовних, на противагу *даровому* їх отриманню" [4, с. 825]. На його думку, поняття труда не піддається чіткому визначенню (визначення К.Маркса він не вважає задовільним), хоч інтуїтивно воно відоме кожному як активний вихід суб'єкта за свої межі. Наголос на протилежності трудового начала природному, або даровому, дозволяє С.М. Булгакову теоретично провести надзвичайно важливу "демаркаційну лінію" між господарством як свідомою, вольовою діяльністю людини і спонтанними природними процесами: "Господарству як трудовому відтворенню і розширенню життя протилежна *природа* як сукупність дарових (для людини) "природних" сил життя і його зростання. Не господарським актом народжується людина, розвивається в утробі матері й росте після народження, зміцнюючись у своїх фізичних і духовних силах, усвідомлюючи в собі сили духу. Не господарством звершуються різноманітні процеси в природі, не господарством, нарешті, створений цей Всесвіт" [4, с. 826]. Таким чином, вчений спростовує гасла економічного матеріалізму, що ототожнюють господарство і світ, господарство і життя. І універсум, і життя значно ширші за господарство, бо містять в собі спонтанні процеси, закладені Богом при створенні світу в саму сутність речей і людського ества, без яких людське господарство не є можливим.

Третій розділ "Філософії господарства" присвячено розгляду основних господарських функцій, до яких С.М. Булгаков відносить виробництво і споживання, порівнюючи їх з "вдихами і "видихами" господарської системи. Починаючи з аналізу споживання, вчений виводить його можливість з ідеї загальної єдності Всесвіту, який є системою матеріальних об'єктів, енергій і сил, що взаємно пов'язані і проникають один в одного, і називає цей стан речей "фізичним комунізмом буття" [4, с. 832]. Цей загальний взаємозв'язок розповсюджується і на взаємодію живого і неживого: з одного боку, живі організми, споживаючи "мертву" речовину неорганічної природи, перетворюють її на елементи власних тіл, а, з іншого, – їхні тіла, анігілюючи, знову набувають неорганічного стану. Матерія, яка організована життям, є тілом, що за допомогою своїх органів споживає матерію Всесвіту під час їжі, асимілює її в себе. Булгаков вважає, що можливість споживання принципово базується на матеріальному комунізмі космосу, на первинній тождності всього, що існує в ньому, насамперед на єдності живого і неживого, внаслідок чого стає можливим обмін речовин і їхній кругообіг. На фундаментальне філософське запитання: що є первинним, більш суттєвим для Всесвіту – життя чи смерть, жива істота чи неорганічна матерія, Сергій Миколайович відповідає в

дусі ідеалістичних концепцій, що утверджують первинність живого начала, на протипагу матеріалістам, які виводять життя з неорганічної матерії.

С.М. Булгаков називає акт харчування натуральним причастям: "їжа є натуральним причастям, прилученням до плоті світу. Коли я приймаю їжу, я їм світову матерію взагалі" [4, с. 838]. Від цієї тези він переходить до роз'яснення особливого, ексклюзивного акту споживання, що стає засобом прилучення людини до Бога. Мова йде про причастя Тіла і Крові Христових, про яке мислитель пише як про "ліки безсмертя". "Якщо їжа є причастям плоті світу, незалежно від своєї форми і кількості, то вкусіння Тіла і Крові Христових під виглядом хліба і вина є причастям плоті Сина Божого, обожненої плоті світу, яке також можна мислити лише динамічно, – зазначає С.М. Булгаков. – І як їжа підтримує смертне життя, так євхаристична трапеза є прилученням до безсмертного життя, в якому остаточно переможена смерть і подолана мертовна проникність матерії. Вона іманентна нашому світові як обожнена плоть його, але вона й трансцендентна його теперішньому стану. Втіленням Бога створена нова, духовна плоть, – світова плоть зведена до найвищої, безсмертної потенції, і передування її майбутнього преображення відчутне в таїнстві. В цьому сенсі можна сказати, що священна їжа Євхаристії, "ліки безсмертя", є їжею, але потенційованою, вона живить у життя безсмертне, відділене від теперішнього порогу смерті й воскресіння" [4, с. 837].

Другу господарську функцію виробництва вчений визначає наступним чином: "Виробництво є такою активною дією суб'єкта на об'єкт, або людини на природу, за якої господарюючий суб'єкт закарбовує, відтворює в предметі своєї господарської дії свою ідею, об'єктивує свої цілі... суб'єктивне тут об'єктивується, межа, що пролягає між суб'єктом і об'єктом, знімається, суб'єкт актуально виходить з себе в об'єкт" [4, с. 838]. С.М. Булгаков обгрунтовує можливість виробництва в дусі німецького об'єктивного ідеалізму: він бачить її в сутнісній тотожності суб'єкта і об'єкта, я і не-я, свідомості та природи. Саме з метафізичної тотожності людського я і природи Булгаков виводить практичну поступливість останньої перед господарським тиском суб'єкта, здатного "перемформувати" її у відповідності з своїми цілями. Поєднує між собою суб'єкт і світ об'єктивний труд, який вчений називає "мостом, що виводить я в світ реальностей і нерозривно єднає його з цим світом". З погляду С.М. Булгакова, що інтерпретує труд у термінах суб'єкт-об'єктних відносин, чільне, основоположне місце в ієрархії видів труда посідає гносеологічна діяльність людини, зусилля пізнання. І це стає для нього приводом вже вкотре піддати критиці політичну економію за те, що вона не вичерпала змісту категорії труда як живої енергії, яка нерозривно спає суб'єкт і об'єкт, в більшості випадків звужуючи його до продуктивного труда, втіленого в матеріальних благах. Булгаков високо оцінює трудові теорії цінності, відзначаючи, що в них було з виключною силою показано значення трудового начала, недооціненого в філософії, хоча з цієї посилки творцями цих теорій не було зроблено узагальнюючих висновків.

В дуже насиченому філософським змістом четвертому розділі "Філософії господарства" – "Про трансцендентальний суб'єкт господарства", С.М. Булгаков проводить ідею, що всі одиничні господарські акти, які здійснюються в різних місцях в різний час різними суб'єктами є єдиною і взаємопов'язаною діяльністю, соборним суб'єктом якої виступає весь рід людський. "Істинним і до того ж єдиним трансцендентальним суб'єктом господарства, уособленням *чистого господарства*, або самої функції господарювання, є не людина, а людство, –

наголошує Булгаков. – Господарство було б неможливим і незрозумілим без припущення про те, що існує такий трансцендентальний носій господарської функції, який вносить єдність і зв'язок в розрізнені акти господарства, який їх організує" [4, с. 845]. Варто зазначити, що в дещо упередженому тяжінні думки Булгакова до того, щоб представити людство соборним та ще й містико-трансцендентальним суб'єктом господарської діяльності, проявляється його уявлення про Софію як Світову душу – ідеальну основу Всесвіту, органами пізнання і діяння якої виступають окремі індивіди, що господарюють і пізнають світ.

В цьому ж розділі С.М. Булгаков починає розгортати своє вчення про Софію, Премудрість Божу, згідно з яким "увесь світ являє собою немов би художнє відтворення передвічних ідей Бога-Творця, які в своїй сукупності утворюють ідеальний організм, Божественну Софію" [4, с. 846]. Світ ідеальних першообразів, що знаходяться між собою в органічному підпорядкуванні, завершується людиною, яка перебуває на вершині їхньої ієрархії. Булгаков пише про існування загальної ідеї людини, її сутності, яка є спільною природою всіх індивідуальних осіб і об'єднує їх на метафізичному рівні попри всі хронологічні, племінні і індивідуальні відмінності. Він вважає, що гріхопадіння Адама і Єви посилює відцентрові тенденції, антагонізми і розділення між людьми на протипагу єдності людства в своїй сутнісній основі.

Спираючись на ідею творіння світу, в основі якого лежить сукупність творчих ідей Бога *natura naturans*, С.М. Булгаков продовжує уточнювати межі поняття "господарство", визначаючи останнє як творчу діяльність людини по відношенню до природи, в ході якої людина, використовуючи вже наявні в природі ресурси і сили, творить з них штучний світ, який розростається з покоління в покоління. Поставивши запитання, як можлива людська творчість в господарстві, Булгаков приходить до висновку, що творчість потребує двох передумов: 1) наявності творчого задуму, свободи волевиявлення; 2) наявності могутності, спроможності виконання задуму. Для виконання першої передумови потрібна особистість – свобода волевиявлення. Що стосується другої передумови, то, розкриваючи її, мислитель ставить і намагається вирішити проблему, актуальну для всіх господарських епох – питання про об'єктивні межі господарських можливостей людини. Спираючись на християнське віровчення, він визначає три онтологічні межі, що за будь-яких умов нездоланні для господарюючого суб'єкта:

1) Людина не може творити з нічого, сама будучи створеною Богом. Тому вона потребує для господарської творчості певного ресурсу, тобто творить з уже створеного Богом, втілюючи свої ідеї і образи в уже наявне буття.

2) Людина не спроможна примножувати творчі сили природи, тобто не може господарським шляхом, трудовим зусиллям творити нове життя. "Метафізичні основи цього процесу кладуть йому певну межу. Людина не може примножувати творчі сили природи, розповсюджувати свій вплив і на *natura naturans*, на джерело живих сил. Це означає, що людина не може господарським шляхом, тобто трудовим зусиллям, *творити нове життя*. В цій неспроможності до творчості життя лежить абсолютна межа для людини як тварі. *Життя дане* в світі, воно не зводиться до його елементів і не пояснюване з них... Життя створюється тому не господарством, не трудом, а лише народженням, тобто передачею і здійсненням первісно закладеної життєтворчої сили" [4, с. 853].

3) До третього онтологічного обмеження господарської могутності людини С.М. Булгаков після довгих коливаний, ще відчутних в момент написання "Філософії

господарства", відносить неможливість штучно воскресити згасле життя. Остаточну негативну відповідь на можливість рукотворного воскресіння померлих вчений, що довгий час знаходився під впливом ідей М. Ф. Федорова, який висував проект такого штучного воскресіння, дає тільки в роботі "Світло Невечірнє", опублікованій в 1917 році. Тут С.М. Булгаков вже однозначно стверджує, що воскресіння померлих виходить за межі господарської компетенції людини і є сферою теургії – діяння Божого: "Воскресіння, як і народження, є творчим актом Божої всемогутності, котрим повертається душі покійного її животворна сила, здатність створити для себе, у відповідності з своєю природою, тіло; воно є вилівом животворної сили Божої на людську душу, тобто актом теургічним" [5, с. 889].

Що стосується першої передумови господарської творчості, тобто відповіді на питання, звідки беруться в свідомості людини творчі задуми, які згодом цілеспрямовано втілюються в господарській діяльності (моделі, технології і т.п.), то він знаходить їхнє онтологічне "коріння" в софійній основі Всесвіту, в Світовій Душі, метафізичним центром якої є людство, ідея людини. Причетна до Божественних ідей тварного космосу (*natura naturans*), людина має змогу пізнавати природу і впливати на неї, підкорювати її, бути "царем природи". В своїй господарській діяльності вона виявляє ті ідеальні можливості, які в прихованому вигляді вже закладені в її софійній основі. "Творчість у власному сенсі, створення метафізично нового, людині як тварній істоті не дана і належить тільки Творцю, – наполягає С.М. Булгаков. – Людська творчість створює не "образ", який є даним, а "подібне", яке є заданим, відтворює в вільному, трудовому історичному процесі те, що передвічно є як ідеальний першообраз" [4, с. 852]. Гріхопадіння праотців Адама і Єви призводить до того, що в реальності і природа, і людина відхиляються від свого метафізичного центру – *natura naturans* – й існують в спотвореному, плинному, заповненому небуттям стані *natura naturata*, але людське господарське зусилля спрямоване на те, щоб софійна основа природи знов проступила крізь заляклу, мертво матерію і "засвітилась" в рукотворних речах.

Грунтовні роздуми дозволяють С.М. Булгакову перейти до узагальнюючих розділів "Філософії господарства", де одним з ключових є шостий розділ "Господарство як синтез свободи і необхідності". Відзначаючи надзвичайну складність чіткого визначення категорії свободи, сам мислитель намагається розкрити її зміст через співвідношення з полярними до неї категоріями причинності та необхідності. С.М. Булгаков визначає свободу як "самопричинність, здатність діяти від себе..., із себе починати причинність, по-своєму відбивати причинний зв'язок і тим порушувати принцип всезагального механізму" [4, с. 859]. Вчений зазначає, що свобода є атрибутом особистості, яка поєднує в собі волю і розумну самосвідомість, а також, що будучи створеною особою, людина несе в собі творчу ідею Бога про неї, певне ідеальне завдання.

С.М. Булгаков влучно зауважує, що суб'єкту як носію свободи протистоїть об'єкт як втілення необхідності. Протилежності свободи і необхідності немає в неорганічній природі, де панує лише необхідність. Немає такої протилежності й для Бога: Творець може все, що воліє, і тому Його наміри містять в собі достатні підстави для свого здійснення. Вчений вважає, що здатність людини свідомо, плановірно, творчо працювати – найяскравіший прояв її свободи. Труд людства, розглянутий як взаємопов'язане ціле, і є історія як синтез свободи і необхідності. Булгаков наполягає, що в реальному житті ми завжди маємо справу з фактами синтезу свободи і

необхідності, в той час як "сама свобода волі залишається трансцендентною, недоступною для наукового досвіду, що знає лише події, факти, які вже звершилися. В вольовому акті, в рішенні, що приймається під тиском об'єкта, але суб'єктивно, звершується акт єдності суб'єкт-об'єкта, їхнє ототожнення, яким взагалі є життя, і воно не піддається раціональному визначенню" [4, с. 859]. Всі ці роздуми вкотре повертають С.М. Булгакова до полеміки з уявленнями класичної політекономії про господарство як царину необхідності і механічної закономірності, дозволяють підкреслити, що видатні представники економічної науки В. Зомбарт і М. Вебер долають механістичні установки цієї науки, оперуючи такою категорією, як дух господарства, зокрема "дух капіталізму" [4, с. 860]. Принципова позиція самого мислителя залишається незмінною: "господарство, що розглядається як творчість, є і психологічним феноменом, або, точніше кажучи, *господарство є явищем духовного життя* тою самою мірою, що і всі інші сторони людської діяльності і труда" [4, с. 860].

Далі вчений зазначає, що при трудовому, господарському зануренні суб'єкта в об'єкт відбувається подолання межі, яку необхідність ставить свободі суб'єкта (людини). В цьому господарському змаганні людини з природою на боці об'єкта – бідність, залежність людини від сліпих і ворожих природних стихій, а на боці суб'єкта – зростання суспільного багатства, розвиток продуктивних сил.

У восьмому розділі "Феноменологія господарства" С.М. Булгаков вказує, що господарство в своїй феноменології, тобто емпіричній даності, сприймається людиною як зовнішня необхідність, злиденність, обмеженість життєвих умов і ресурсів. Тому господарська діяльність носить характер боротьби за життя. "Труд у поті чола" як господарська необхідність є ознакою рабської залежності людини від стихій природи, вигнання з раю, втрати гармонійного співіснування людини з рештою тварного світу.

Економічна необхідність є завжди, так чи інакше, соціально-економічною необхідністю, бо людина протистоїть природі як член суспільства, інші члени якого нерідко є для неї не добровільними партнерами, а підневільними співниками в труді і суперниками в розподілі благ, нажитих цим трудом. Вчений вважає, що ця конкурентність між індивідами змушує в політичній економії зосереджуватись в основному на дослідженні багатства як індивідуальної власності, а до надбання окремих класів, народів і груп, відсуваючи з поля її теоретичного кругозору проникнення в сутність господарського процесу і його трансцендентальних основ. Наприкінці роботи С.М. Булгаков робить важливий висновок про те, що антагоністична боротьба, яка упродовж усієї історії точиться між людьми за перерозподіл багатства і певне місце в господарському процесі, вкорінена в природній необхідності і навіть глибше – в наслідках первородного гріха: "Над людиною тяжіє прокляття..., бо що ж як не прокляття – ця неволя розумних істот у мертвої, неосмисленої, чужої їм природи, ця вічна небезпека голоду, злиднів і смерті, і це прокляття залежності від природи породжує нове, ще зліше прокляття, економічне рабство людини людині, вічну ворожнечу між людьми через багатство... Це та правда, яка висловлена на перших же сторінках книги буття людського роду як слово Божого гніву і Божого суду над людиною, що згрішила, і всією тварю" [4, с. 880]. Економічний матеріалізм теоретично фіксує цей момент прокляття, необхідності, рабства природним стихіям, завжди наявний у господарстві, але "як послідовний соціологізм, економічний матеріалізм повністю ігнорує особистість, прирівнюючи її до нульової величини" [4, с. 880].

Проведене дослідження дозволяє зробити певні висновки, спираючись на булгаковські ідеї, що можуть стати базовими для вдосконалення методологічних підходів та розширення предметного поля економічних досліджень.

По-перше, слід звернути увагу на критику С.М. Булгаковим аксіоматичної бази класичної політекономії, перш за все, Смітінського концепту "економічної людини" як такого, що заперечує особистісно-духовний вимір господарської діяльності і не відповідає реаліям економічного життя. С.М. Булгаков наполягав на необхідності врахування впливу духовних, етичних мотивів на господарську поведінку людини.

По-друге, С.М. Булгаков одним з перших звернув увагу на те, що господарська діяльність людини межує з процесами й феноменами негосподарськими за своєю природою. З одного боку, господарство "спирається" на телеологічні, людино-розмірні процеси, закладені в природний стан всесвіту Самим Творцем, а з іншого – обмежене сферою теургії, діяння Божого, до якої мислитель відносив творіння "з нічого", створення нового життя і воскресіння життя згаслого. Неусвідомлення людиною цих онтологічних обмежень, намагання подолати їх суто господарським зусиллям веде до створення все нових утопічних проєктів з неминучим крахом у перспективі.

По-третє, С.М. Булгаков значно розширює філософське тлумачення феномену труда, що є головною ознакою, яка вирізняє господарство на фоні інших процесів. Його визначення труда не зводиться до класичного розуміння останнього лише як фактора виробництва і субстанції цінності. Вчений визначає труд в термінах суб'єкт-об'єктних відносин, як активний вихід суб'єкта за свої межі, його творчий тиск на об'єкт. При цьому су-

б'єкт є носієм свободи, а об'єкт праці – втіленням необхідності. Таким чином, господарство, за С.М. Булгаковим, завжди є синтезом свободи та необхідності. Такий підхід пояснює його негативне ставлення до механічного тлумачення законів суспільного виробництва класичною політекономією.

Отже, в "Філософії господарства" С.М. Булгаков здійснив масштабну спробу переглянути базові світоглядні засади економічного знання, на яких ґрунтувалась класичною школою політичної економії, спробу його оновити шляхом синтезу з основними положеннями християнської філософії. Творче засвоєння і розвиток Булгаківських ідей має важливе значення для вірної теоретичної оцінки природи викликів, що підравають основи сучасних цивілізацій. Без розширення світоглядних засад прийняття економічних рішень, без відмови від вузькоспеціалізованого підходу та предметного розмежування дисциплін соціо-гуманітарного циклу, без критичного ставлення до технологічного детермінізму та подолання сцієнтичного мислення знайти адекватне розв'язання гострих проблем сучасності видається неможливим.

1. Булгаков С.Н. Народное хозяйство и религиозная личность // Булгаков С.Н. Два града. Исследования о природе общественных идеалов. – С.-Пб.: Изд-во РХГУ, 1997. – 589 с. 2. Адам Смит. Теория нравственных чувств. – М.: "Республика", 1997. – 351 с. 3. Элюян М.Р. С.Н. Булгаков и В.Н. Лосский: "спор о Софии" // Философия хозяйства. – 2005. – № 4–5 (40–41). – С. 315–327. 4. Булгаков С.Н. Философия хозяйства // С. Булгаков. Розмисли. Творча спадщина у контексті ХХІ століття / За ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2006. – 903 с. – С. 807–883. 5. Булгаков С.Н. Свет Невечерний // С. Булгаков. Розмисли. Творча спадщина у контексті ХХІ століття / За ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2006. – 903 с. – С. 885–892.

Надійшла до редколегії 12.09.11

УДК 130.3; 260.1

Архиепископ Бориспольский Антоний (Паканич), проф.
(Киевская духовная академия и семинария УПЦ)

ПРОТОИЕРЕИ СЕРГИЙ БУЛГАКОВ: АСПЕКТЫ МИРОВОЗЗРЕНИЯ

Розкриваються основні теми філософських і богословських пошуків протоієрея Сергія Булгакова, які змістовно сконцентровані навколо проблеми взаємовідносин Бога та світу.

Ключові слова: Бог, світ, Боголюдський процес, софіологія, господарство, історія, гуманізм.

Раскрываются основные темы философских и богословских исканий протоиерея Сергия Булгакова, содержание сконцентрированное вокруг проблемы взаимоотношения Бога и мира.

Ключевые слова: Бог, мир, Богочеловеческий процесс, софиология, хозяйство, история, гуманизм.

The article highlights Archpriest Sergius Bulgakov's major philosophical and theological quests sensibly clustered around the issue of relationship between the God and the world.

Key words: the God, the world, the theanthropic process, sophiology, economy, history, humanism.

Общеизвестно, что рубеж конца XIX – начало XX веков ознаменован для большей части русской интеллигенции сложными духовными исканиями. Это было время всеобщего беспокойства и духовного смятения, повышенного интереса к сферам духовности, мистики и одновременно – к социальным и экономическим проблемам. Позже, характеризуя ту эпоху, Н. Бердяев вспоминал: "было возбуждение и напряженность, но не было настоящей радости" [3, с. 39].

В таком историческом, духовном и культурном контексте проходил жизненный путь протоиерея Сергия Булгакова. Его духовная эволюция отразила в себе многие типические черты русской интеллигенции. Перефразируя известное выражение, касающееся Л. Толстого, можно сказать, что С.Н. Булгаков был зеркалом русского религиозного ренессанса.

В его трудах отражены наиболее острые дискуссии той эпохи. Сергей Булгаков обладал чрезвычайно развитой способностью к публицистически яркому выражению волнующих его современников проблем. Иссле-

дователь его наследия Сергей Аскольдов отмечал, что одной из счастливых особенностей этого философа и богослова как исследователя является способность схватывать самое характерное и давать необычайно четкую и ясную картину исследуемой эпохи, настроения или учения. Так как к этому присоединяется весьма обширная эрудиция автора как специалиста по экономическим вопросам, а позже – и в области истории христианства, то "его очерки представляют двоякую ценность: и как чисто объективное исследование, и как своего рода религиозное водительство в запутанном лабиринте общественных идей и стремлений" [2, с. 9].

Основной пафос религиозно-философских исканий Булгакова в рамках философии всеединства был подчинен оправданию мира, включающего материальный космос и здешнее посюстороннее бытие с его хозяйственной деятельностью и исторической реальностью. Основным философским ключом, с помощью которого мыслитель пытался разрешить религиозно-философские проблемы оправдания мира, стала для него